

ADENAUER EN HET VRAAGSTUK VAN DE DUITSE EENHEID

Voordracht gehouden op 29 september 1990 tijdens een studiedag voor docenten geschiedenis in het voortgezet onderwijs, georganiseerd door de Vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Leiden in samenwerking met het Bureau Nascholing

Oorspronkelijke titel: Christen-democratie en eenheid

Op 23 juni j.l. overleed in Kiel Karl Dietrich Erdmann. Erdmann, emeritus-hoogleraar aan de universiteit Kiel, was één van de bekendste Duitse historici van de laatste decennia. Hij was de auteur van het vierde deel van Gebhardt, Handbuch der Deutschen Geschichte, het deel dat over de twintigste eeuw gaat, en was voorzitter van het Comité international des Sciences Historiques. Erdmann heeft zich steeds zeer ingezet voor het geschiedenisonderwijs in de Bondsrepubliek en was medeoprichter en redacteur van Geschichte in Wissenschaft und Unterricht, het blad van het Verband der Geschichtslehrer Deutschlands.

Wat minder bekend is, is dat Erdmann wel eens genoemd is als een eventuele kandidaat voor het Bondspresidentschap.

Kort voor zijn dood heeft Erdmann in de GWU - in Geschichte in Wissenschaft und Unterricht dus - de tekst van een rede gepubliceerd die hij op 29 november vorig jaar in Kiel in het Schloss gehouden had: Vierzig Jahre Bundesrepublik - geteilte Nation im geteilten Europa. Het was een terugblik, gehouden op een moment dat de deling net overwonnen begon te worden. De "muur" was begin die maand geopend en Erdmann had het in zijn rede dan ook over "die aufwühlenden Ereignisse in Osteuropa und im anderen Teil Deutschlands, in denen sich das kommende Ende der Nachkriegszeit ankündigt". Intussen is het einde van de Koude Oorlog ook formeel bezegeld met het deze maand in Moskou getekende verdrag over de Duitse vereniging.

Waar het mij om gaat, is een uitspraak in Erdmanns rede. Erdmann zegt daar: "Im Licht der gegenwärtigen Vorgänge im Osten gesehen, wird man feststellen müssen, dass Adenauers Vorstellungen langfristig gesehen genau richtig gewesen sind."

Het lijkt mij dat wij daar een goed vertrekpunt hebben voor een causerie over de CDU en de Duitse eenheid.

De opvattingen van Adenauer, de eerste bondskanselier 1949-1963 en voorzitter van de CDU tot 1966, zullen in mijn verhaal onwillekeurig

centraal staan. Ik ben me uiteraard bewust, dat er ook een CDU vóór Adenauer was, waarin andere denkbeelden circuleerden - ik denk b.v. aan Jakob Kaiser - en dat er een CDU ná Adenauer gekomen is die op nieuwe problemen ándere antwoorden gegeven heeft - andere dan Adenauer wellicht gegeven zou hebben. Ik geloof echter dat Adenauers impact toch heel duurzaam is geweest, getuige ook het feit dat Helmut Kohl zich niet alleen als Adenauers opvolger, maar ook als voortzetter van diens politiek ziet.

(Als u het graf van Adenauer in Rhöndorf bij Bonn bezoekt, zult u daar een krans of bloemstuk van Helmut Kohl aantreffen, dat hij volgens mij periodiek laat vernieuwen.)

In menige levensbeschrijving van Adenauer wordt gewezen op de opvallende continuïteit van zijn politieke denkbeelden. Reeds na de Eerste Wereldoorlog heeft Adenauer, toen burgemeester van Keulen, een verzoening met Frankrijk bepleit. De Erbfeindschaft tussen Duitsland en Frankrijk zou begraven moeten worden en men zou door samenwerking op het gebied van de zware industrie tot economische banden met Frankrijk en België moeten komen. Tegelijkertijd pleitte Adenauer voor een reorganisatie van het Duitse Rijk, waarbij het overwicht van Pruisen weggenomen zou moeten worden. Het Duitse Rijk zou een nieuwe, federale structuur moeten krijgen, waarbij het Rijnland - op dat moment nog een Pruisische provincie - een zelfstandige deelstaat binnen het Rijksverband zou worden.

Deze denkbeelden hebben in de jaren 1919 en volgende geen kans op verwezenlijking gehad. De harde vrede van Versailles en de Franse veiligheidspolitiek stonden een verzoening in de weg, en de Duitse deelstaten bleven vrijwel ongewijzigd - zij het nu zonder vorsten.

Pas na de Tweede Wereldoorlog kreeg Adenauer zijn kans. Door de Koude Oorlog was het Westen aangewezen op het economische en militaire potentieel van West-Duitsland, en de voorstellen tot economische en militaire integratie van de Bondsrepubliek in Europa die nu met name van Franse zijde kwamen (plan-Schuman, plan-Pleven) speelden Adenauer in de kaart. Het waren voor een deel dezelfde denkbeelden als die hij in 1919 en 1923 had gelanceerd.

Tevens was door een besluit van de Geallieerde Controleraad de staat Pruisen in 1947 opgeheven en waren er in Duitsland allerlei nieuwe deelstaten gevormd, in alle vier de zones. Het land Nordrhein-Westfalen in de Britse zone betekende de verzelfstandiging van de

voormalige Pruisische Rheinprovinz.

De Koude Oorlog en de liquidatie van Pruisen hebben de verwezenlijking gebracht van denkbeelden die Adenauer al na de Eerste Wereldoorlog verkondigd had, maar waarvoor de tijd toen blijkbaar nog niet 'rijp' was. Het was echter een totaal ándere politieke constellatie die na de Tweede Wereldoorlog Adenauers denkbeelden nu wél begunstigde.

Blijkens uitlatingen van oktober 1945, dus in een zeer vroeg stadium, voorzag Adenauer al het uit elkaar vallen van de oorlogscoalitie tegen Duitsland. Hij ging ervan uit dat de Russen hun strategische positie aan de Elbe niet meer uit handen zouden geven, maar zouden gebruiken om hun invloed in de rest van Europa uit te breiden. Hij rekende toen al met een deling van Duitsland: "Der von Russland besetzte Teil (ist) für eine nicht zu schätzende Zeit für Deutschland verloren" (Memoiren I 35). Voor Adenauer had dit een aantal consequenties: 1) Men moest de Russische zone voorlopig maar afschrijven. 2) Tegenover de Russische expansiedrang had men in de westelijke zones geen andere keus dan zich aan de westelijke bezetters vast te klampen. 3) Men diende in het belang van Duitsland te voorkomen dat de voormalige geallieerden elkaar weer zouden vinden, en elkaar concessies zouden doen ten koste van Duitsland.

De drie punten verdienen een toelichting.

1) Men moest de Russische zone voorlopig maar afschrijven. Adenauer stelde zich in op een langdurige deling van Duitsland. Zonder de Sovjet-Unie viel ten behoeve van de eenheid sowieso niets te bereiken, maar de Sovjet-Unie was voor onafzienbare tijd een te groot veiligheidsrisico.

2) Men had in de westelijke zones geen andere keuze dan de bescherming van de westelijke geallieerden te zoeken. Wat volgens Adenauer levensgevaarlijk was, was een politiek van neutraliteit, van tegen elkaar uitspelen van oost en west - een "Schaukelpolitik" zoals Stresemann die in de jaren twintig bedreven had. Adenauer stond absoluut afwijzend tegenover opvattingen die Duitsland zagen als een "brug tussen oost en west" (zo Jakob Kaiser van de Berlijnse CDU). Voorstellen tot hereniging, onder gelijktijdige neutralisering van Duitsland weigerde Adenauer in overweging te nemen. Zoals men weet heeft Stalin in maart 1952 zo'n voorstel gedaan, dat toen door Adenauer en het westen is afgewezen, maar nog tot langdurig nakaarten

geleid heeft onder politici en historici, of men toen niet een kans gemist heeft (verpasste Chance). Die discussie zal nu wel verstommen.

3) Men diende te voorkomen dat de voormalige geallieerden elkaar weer zouden vinden en elkaar concessies zouden doen ten koste van Duitsland. Bij iedere viermogendhedenconferentie bestond dat gevaar. Men heeft het wel eens Adenauers "Potsdam-complex" genoemd. Voor iedere viermogendhedenconferentie hield Adenauer de westelijke bondgenoten voor, dat zij geen ontwapeningssaccoord met de Sovjet-Unie moesten aangaan, voordat de Sovjet-Unie ingestemd zou hebben met een oplossing van de Duitse kwestie. In zoverre nam de hereniging van Duitsland een plaats in in Adenauers politiek.

Maar welke plaats? Adenauer heeft zijn waardenscala graag in de formule gevat: Freiheit - Friede - Einheit. Freiheit was het hoogste goed, daar moest men desnoods de oorlog voor over hebben om die te verdedigen. Als het mogelijk was, moest men echter trachten de Friede te bewaren. De Einheit kwam als laatste. Friede was belangrijker. De Duitse eenheid moest langs vreedzame weg tot stand komen.

Een hereniging van Duitsland in ruil voor een neutralisering van het land heeft Adenauer niet gewild. Een oplossing zoals voor Oostenrijk gevonden was - hereniging tegen neutraliteit - was niet geschikt voor Duitsland. "Früher oder später würde die eine oder die andere Seite in jedem Teil versuchen, das deutsche Potential auf ihre Seite zu bekommen" (Memoiren I 96). Ik geloof dat we hier een lijn kunnen doortrekken naar de huidige tijd. In de aanvangsfase van het herenigingsproces, begin van dit jaar, stond de Sovjet-Unie nog op een neutralisering van heel Duitsland: de Bondsrepubliek zou uit de NATO moeten. Kohl en Genscher hebben een vereniging van de beide Duitslanden tegen een neutralisering van het geheel nadrukkelijk afgewezen, op het gevaar af dat die niet door zou gaan. Ik zie hierin toch wel een doorwerken van Adenauers standpunt.

Gorbatsjov en Sjevardnadze hebben tenslotte ingewilligd, dat het verenigde Duitsland in de NATO blijft. Die afloop heeft Adenauer natuurlijk niet kunnen voorzien, en zijn tijdgenoten nog minder. Voor hen, in de jaren vijftig, leek het dat Adenauer met zijn keuze voor het westen de eenheid blokkeerde. Vooral de SPD heeft dit Adenauer verweten - de SPD die onder Schumacher sterk nationaal gericht was.

Ongetwijfeld bestond hier een dilemma. De integratie van de

Bondsrepubliek in het westen vergrootte de afstand tot de DDR. De hereniging raakte in een steeds verder verschiet. Zag Adenauer dit dilemma niet? Dit kan men bij een dergelijke oude vos moeilijk aannemen.

Men heeft wel verondersteld dat Adenauer zelf helemaal niet in de hereniging geloofde, die misschien zelfs niet eens wilde (katholiek en antipruisisch als hij was). Maar dat hij het zich niet kon permitteren daarvoor uit te komen: vanwege de nationale koers van de SPD-oppositie en de Vertriebenen in de regeringspartijen.

Daartegen is weer aan te voeren dat hij zich keer op keer door de westelijke bondgenoten liet verzekeren, dat zij zich voor de Duitse hereniging zouden blijven inzetten. Adenauer liet zich deze toezegging in het Deutschlandverdrag van 1952 en in de verdragen van Parijs in 1954 (waarbij de Bondsrepubliek haar soevereiniteit herkreeg) uitdrukkelijk vastleggen. Vóór elke viermogendhedenconferentie wees hij de westelijke drie op het junctim, het verband van ontwapening en hereniging. De Bondsrepubliek trad op het internationale vlak met een Alleinvertretungsanspruch voor heel Duitsland op; de Hallstein-doctrine moest verhinderen dat andere landen de DDR zouden erkennen. Zou dit vasthouden aan juridische posities enkel bedoeld zijn geweest om die later in onderhandelingen uit te kunnen spelen? af te laten kopen?

Het dilemma, hoe de Westpolitik en de hereniging met elkaar te rijmen waren, lijkt mij alleen op te lossen wanneer men kijkt naar Adenauers waardenscala: Freiheit - Friede - Einheit. Freiheit voorop, Einheit aan het slot, maar wèl Einheit. Adenauer sloot een hereniging tegen de prijs van een neutralisering van Duitsland uit, maar niet de eenheid als zodanig. Het ging hem om de voorwaarden waaronder. Hij hield de hereniging van Duitsland niet voor onmogelijk.

Dit hing samen met Adenauers kijk op de geschiedenis. Adenauer had een soort impliciete geschiedfilosofie. Hij heeft deze nooit systematisch uiteengezet, maar er zo vaak blijk van gegeven, dat we wel van een persoonlijke kijk op de geschiedenis kunnen spreken. Zijn secretaresse, Anneliese Poppinga, is trouwens later gepromoveerd op een studie over Adenauers "Geschichtsverständnis".

Als er één ding was waarvan Adenauer diep overtuigd was, dan was het de veranderlijkheid van alle dingen, de "geschichtlicher Wandel". Alles is in verandering begrepen. Geen enkele historische

constellatie is blijvend. Dit houdt echter niet in dat men zich willoos door de stroom van de geschiedenis moet laten meeslepen; men kan de stroom ook in een bedding dwingen. Adenauer stelde graag "ontwikkelingstendenties" vast om daar elastisch op in te kunnen spelen, er als het ware het beste van te kunnen maken.

Na de Tweede Wereldoorlog rekende hij met een verwijdering tussen de Sovjet-Unie en de westelijke geallieerden. Bleef Duitsland passief, dan zou het vroeg of laat in het oostblok belanden. Maar door tegenwicht te bieden, het westen te versterken, kon men misschien een stabilisering van de verhoudingen bereiken, die op een later moment als uitgangspunt voor een verandering van de status quo zou kunnen dienen. Adenauer zette in op een "Politik der Stärke". Standvastigheid tegenover de Sovjet-Unie zou op den duur renderen. Hij rekende erop dat de Sovjet-Unie ooit in zou zien dat de Koude Oorlog niets opleverde. De wapenwedloop zou de Sovjet-Unie economisch ruïneren en zij zou tot het inzicht komen dat zij haar interne moeilijkheden niet zonder hulp van het westen zou kunnen oplossen. Dan zou zij tenslotte met een systeem van collectieve veiligheid in Europa instemmen, dat tevens de mogelijkheid van een oplossing van de Duitse kwestie zou bieden (Memoiren II 268, vgl. Gotto 8). Op die wijze zou de hereniging dan toch mogelijk worden. "Den Ungeduldigen in Deutschland", aldus Adenauer, "(mag) dies als ein Umweg erscheinen, aber es ist besser, auf Umwegen zum Ziele zu kommen, als es gar nicht zu erreichen. Eine erfolgreiche Politik zur Wiedervereinigung (beruht) nicht zuletzt auf der Einsicht in die Unvermeidlichkeit der Umwege, der mittelbaren Methoden" (Memoiren II 267).

De hereniging was voor Adenauer dus een zaak van de lange termijn. Voordien ging het erom: niets te verspelen. Het Westen moest zich niet laten verleiden tot ontwapeningsaccorden met de Sovjet-Unie voordat de Duitse kwestie zou zijn geregeld. Daar Adenauer zich wat betreft de hereniging op een lange termijn-ontwikkeling instelde, zag hij het als zijn primaire doel de vrijheid van West-Duitsland veilig te stellen en zoveel mogelijk soevereine rechten voor de Bondsrepubliek te herwinnen.

Het feit dat de hereniging voor hem geen hoge prioriteit had, maar pas aan het einde van een lang proces zou komen, heeft ertoe geleid dat men Adenauers Deutschlandpolitik als "non-existent", of als

"star" en "immobiel" bekritiseerd heeft. De Hallstein-doctrine leek dat oordeel te bevestigen. Tot dit negatieve beeld heeft onder meer een boek van de historicus Waldemar Besson bijgedragen, "Die Aussenpolitik der Bundesrepublik", dat in 1970 verscheen en in zekere zin een pleidooi was voor Willy Brandts Ostpolitik. Hans-Peter Schwarz heeft het jaar daarop in een bijdrage "Das aussenpolitische Konzept Konrad Adenauers" hierop gereageerd en gezegd dat men over Adenauers Deutschlandpolitik nog onvoldoende op de hoogte was. Schwarz sprak van "eine nur in Umrissen zu erahnende Arkanpolitik von schwer durchschaubarer Vieldeutigkeit". Arkanpolitik (arcanus = geheim), dus geheime politiek, geheime diplomatie. In 1974 heeft Klaus Gotto een op bronnen gebaseerde studie gepubliceerd: "Adenauers Deutschland- und Ostpolitik 1954-1963", waarin hij liet zien dat het oordeel over Adenauers herenigingspolitiek te ongenueanceerd was.

Adenauer heeft meermalen pogingen ondernomen om met de Sovjet-Unie over de positie van de DDR te praten. Eén van de plannen - uit 1959 - voorzag in een erkenning van de DDR, een modus vivendi voor een aantal jaren, waarin de Bondsrepubliek en de DDR diplomatieke betrekkingen met elkaar zouden opnemen, met aan het einde van die periode een volksstemming over de vereniging: al dan niet vereniging. Adenauer hing deze initiatieven niet aan de grote klok. Hij zei zelfs eens dat hij vreesde dat zijn aanhangers hem zouden stenigen, als ze zouden weten, hoe ver hij gegaan was. Maar de Sovjet-Unie gaf geen respons.

Tenslotte is nog te wijzen op de magneet-theorie. Adenauer heeft steeds volgehouden dat de aansluiting van de Bondsrepubliek bij het Westen de weg was naar de hereniging, zo paradoxaal als dit destijds mocht klinken. De economische machtstoename zou daarbij evenzeer van belang zijn als de militaire. Een gezonde en krachtige Bondsrepubliek, ingebed in de Europese Economische Gemeenschap (EEG), zou als een magneet grote aantrekkingskracht uitoefenen op het andere deel van Duitsland. (Ik moet in dit verband denken aan wat een Westduits zakenman in de jaren '70 eens tegen mij zei: "Die DDR? Die kaufen wir.")

De gebeurtenissen van 1989 hebben de juistheid van de magneet-theorie bewezen. De opening van de Hongaars-Oostenrijkse grens voor DDR-burgers liet de werking van de magneet zien: de duizenden die naar de Bondsrepubliek kwamen, waren niet enkel politieke vluchtelingen, maar veel jonge mensen die in de BRD betere materiële

vooruitzichten zagen. De aantrekkingskracht werd tenslotte zo groot, dat de "innerdeutsche Grenze" en de Berlijnse muur eronder bezweken. Het politieke bestel in de DDR volgde binnen enkele maanden.

Als ik mijn verhaal nu voortzet, dan zal het wat weg hebben van een kroniek. Ik was geïntrigeerd door de opmerking van Erdmann dat "Adenauers Vorstellungen langfristig gesehen genau richtig gewesen sind". Ik heb Adenauers zienswijze daarom uitvoerig geanalyseerd, en geen chronologisch verhaal over de CDU sinds haar oprichting gegeven.

Ik wil echter nog een paar momenten memoreren. De oppositievoers van de SPD in de jaren vijftig - onder Kurt Schumacher vooral - was nationaal georiënteerd. Adenauers politiek van binding aan het Westen werd afgewezen ("Kanzler der Alliierten" beet Schumacher Adenauer eens toe), al betekende dit niet dat de SPD pro-Russisch was. Maar wat Adenauer toch maar bereikte: de opwaardering van de Bondsrepubliek, het verkrijgen van soevereiniteitsrechten, was iets waar de SPD uiteindelijk niet omheen kon. Zij heeft in 1961, in een rede van Herbert Wehner in de Bondsdag, haar buitenlands-politieke koers gewijzigd. De NATO werd niet langer bestreden; men plaatste zich op de "Boden der Tatsachen".

Iets dergelijks heeft zich later ook bij de CDU voorgedaan. Sinds 1969 was zij in de oppositie. Toen Willy Brandt, Egon Bahr en Walter Scheel in 1970-1972 na allerm minst makkelijke onderhandelingen de "Ostverträge" met de Sovjet-Unie, Polen en Tsjechoslovakije en het "Grundlagenvertrag" met de DDR gesloten hadden, heeft de CDU tamelijk spastisch gereageerd. Bij de onderhandelingen zou de SPD-FDP-regering onder "Erfolgszwang" gestaan hebben (de noodzaak om met resultaten te komen) en zich door Gromyko onder druk hebben laten zetten. Waardevolle juridische aanspraken zouden daarbij zijn prijsgegeven. De erkenning van de DDR had niets opgeleverd. Willy Brandt verdedigde zich voor de televisie door te zeggen dat men niets verloren had, dat niet reeds verloren was. Wat tot dusver over de onderhandelingen bekend is geworden - zij zijn meeslepend beschreven in het boek van Arnulf Baring "Machtwechsel" -, laat echter zien dat Bahr heel subtiel onderhandeld heeft en dat men met betrekking tot de Duitse eenheid en Berlijn elk denkbaar voorbehoud heeft gemaakt. De Sovjet-Unie heeft deze voorbehouden uiteindelijk ook geaccepteerd.

Het zou voor de Bondsrepubliek een goede zaak zijn geweest, als de Ostverträge in de Bondsdag met grote meerderheid zouden zijn

aanvaard. De fractievoorzitter van de CDU/CSU, Rainer Barzel, heeft ook alles gedaan om de afgevaardigden van de fractie daarvoor te winnen. Franz Josef Strauss heeft dit verijdeld. Hij wilde van een samenwerking tussen regering en oppositie ineens niets meer weten. Voor Barzel een bittere pil. Bij de stemming in de Bondsdag onthielden de meeste CDU/CSU-afgevaardigden zich van stemmen; enkele Vertriebenen stemden tegen.

Zoals gezegd heeft zich later bij de CDU iets vergelijkbaars voorgedaan als bij de SPD in 1961. Men leerde met de verdragen te leven. Toen in 1982 de FDP zich uit de SPD-FDP-coalitie losmaakte en zich met de CDU verbond, waardoor de regering-Schmidt ten val kwam en de regering-Kohl aan het bewind kwam, is aan de Ostverträge niet meer getornd. Genscher van de FDP bleef minister van buitenlandse zaken en daardoor was de continuïteit gegarandeerd. De verhouding met de DDR - als staat erkend, maar niet als buitenland - bleef moeizaam, juist omdat Honecker de erkenning van een aparte Oostduitse nationaliteit eiste. De Bondsrepubliek bleef vasthouden aan de gedachte van twee staten, maar één natie - om de hereniging open te houden. Dit was precies de lijn van Willy Brandt geweest.

In de SPD, waar ná Helmut Schmidt een linksere trend was gaan heersen, liet men de hereniging meer en meer los: in oktober 1989 keerden Vogel en Bahr zich tegen "das leichtfertige und illusionäre Wiedervereinigungsgerede". Men moest nu eindelijk eens ophouden "von der Wiedervereinigung zu träumen oder zu schwätzen". Tegenover het nationalistische getrommel van de Republikaner was het misschien niet zo'n slechte raad, maar het moment was wat ongelukkig. Een paar weken later kwam de "Wende".

Nu, vier dagen voor het herstel van de Duitse eenheid - die een jaar geleden nog niemand voor mogelijk had gehouden -, denk ik terug aan Adenauer. Niet zozeer vanwege de vraag, of hij alles "genau richtig" gezien heeft, maar vanwege zijn filosofie van de veranderlijkheid der dingen. Hij had de Duitsers aangeraden geduld te hebben. Het is beter langs een omweg tot zijn doel te komen, dan er helemaal niet te komen. Ontwikkelingen hebben vaak veel tijd nodig, men moet de dingen op zich af laten komen en naar vermogen bijsturen. "Der Alte" had natuurlijk wel een portie levenswijsheid.

Hij zou nu de mensen in de DDR - in hun persoonlijke zorgen - waarschijnlijk dezelfde raad geven: ontwikkelingen hebben vaak veel

tijd nodig, men moet geduld hebben, maar niet passief zijn.